

Ami nincs és ami lehet: az üres terek rémei a *Macbeth*ben

1572-ben egy „új csillag” – valójában egy szupernova – jelent meg az égbolton. A jelenség már önmagában megrengette az addigi széles körben elfogadott skolasztikus kozmológiát: a szférikus világegyetem képét, melyben a Hold pályája fölötti szféra örökkévaló és változatlan. Am Tycho Brahe csillaga, amely több, egymástól független korai asztronómus megfigyelése szerint is egy Hold feletti, elviekben örökkévaló és változatlan (szupralunáris) szférában helyezkedett el, fokozatosan eltűnt az égboltról. A megingathatatlan, tökéletes szférák képe ezzel a jelenséggel párhuzamosan – bár csak jóval lassabban – tűnt el a korai tudomány egéről, hiszen a születés és halál körforgása már nem csak bolygónk közvetlen környezetében, a legközelebbi szférában létezett. Tycho mellett a jelenséget Kopernikusz legnagyobb angol követője, Thomas Digges is vizsgálta, aki méréseit 1576-ban angol nyelven is megosztotta a művelt és érdeklődő közönséggel, bár elméletei igazán csak a 16. század utolsó évtizedében váltak jelentőssé, amikor a jelek szerint a ptolemaioszi rendszer egyre kevesebb támogatottságot tudhatott maga mögött (JARRELL 1989, 31). Egy évvel később egy újabb csillagászati jelenségre figyelhetett fel már nemcsak a korai természettudósok köre, de a közember is; hatalmas üstököst észleltek az égbolton, amelyet később egyszerűen a Nagy Üstökösként emlegettek. A jelenség Tycho és a kortársak megfigyelései szerint ismét csak egy szupralunáris szférában haladt el (némelyek szerint saját szférával rendelkezett, ám ez a nézet nem terjedt el). Bár szisztematikus és a kopernikuszi világképbe integrált matematikai alapokon nyugvó asztronómiai leírásokat a 17. század elejéig nem publikáltak széles körben, az új, változó űr képe a két jelenségnek köszönhetően már gyökeret vert (JARRELL 1989, 21).

Shakespeare nyolcéves lehetett a szupernova felbukkanásakor, és tizenhárom, amikor a Nagy Üstököst is láthatta. Tizenhat éves volt, amikor Montaigne esszéi (*Essais*) először megjelentek Franciaországban, és amennyiben a *Macbeth* keletkezését az 1600-as évek első felére datáljuk, az esszék 1603-as Florio-féle fordítását is olvashatta. Stephen Greenblatt többször megemlíti, hogy Shakespeare az epikureus világnézetet – amelyben a világegyetem végtelen mennyiségű atomból és ürességből áll, azaz maga az űr is végtelen – főképp Montaigne-en keresztül,

illetve Lucretius *De rerum natura* című költeményének közismertté vált elemei által ismerhette, bár ennek közvetlen hatása inkább kései drámáiban mutatkozik meg (GREENBLATT 2012, 242–243). Ám ez az űr akkoriban leginkább a sokak által szférikusnak gondolt – esetleg étterrel telt – területet jelölte, nem pedig azt az ettől radikálisan eltérő koordináta-rendszerrel rendelkező teret, amely a 17. század második felétől válik lassan elfogadottá. Természetesen nem állíthatjuk, hogy Shakespeare elfogadta a végtelen világegyetem létezését akár annak epikureus, akár brunói értelmében, vagy akár azt, hogy behatóan ismerte az új feltevéseket bizonyító értekezéseket, ám azt igen, hogy fiatal korától kezdve olyan világban élt, ahol a folytonos változás bizonytalansága egyre jelentékenyebbé vált a mindennapokban is. E változások magyarázatához, kontextusba helyezéséhez a montaigne-i epikureus materializmus nyújtotta a legkézzelfoghatóbb és az egyik legközkedveltebb alapot (GREENBLATT 2012, 246). Az empirikus megfigyelések mind nagyobb teret kaptak a természetfilozófiai elvekkel szemben, és Lucretius költeménye mellett sorra kerültek elő olyan ókori művek, amik alternatívát szolgáltattak az arisztotelészi és a ptolemaioszi rendszerekkel szemben.

„Suttogunk a félelmekről, de nem értjük / mitől félünk, mert az névtelen” (4.2.25),¹ mondja Ross az elhagyatott és teljes bizonytalanságban szorongó Lady Macduffnak. A dráma – a 16. század utolsó évtizedének mindennapi tapasztalataihoz hasonlóan – olyan új eszmékkel és jelenségekkel volt tele, amiket nem egyszerű rendszerezni, hiszen teljesen kívül estek a 11. század óta nagyjából folyamatosan jelen lévő természetfilozófiai rendszerek elvein. A 16. század elejétől sorra születtek olyan új elméletek mind kozmikus, mind elemi szinten, amik a régi paradigmát igyekeztek teljesen átformálni; az atomizmus és az új kozmológia találkozásának köszönhetően újra előtérbe került többek között a vákuum létezésének kérdése is. A skolasztikában általános volt a *horror vacui* elmélete, mely szerint a természet – hol teológiai, hol empirikus megfontolások nyomán – nem viseli el a légtüres tér létezését, ezért mindenképpen kitölti azt anyaggal (bárhogy is definiáljuk ezt az anyagot). Ez az elmélet az arisztotelészi metafizikát veszi alapjául, amelyben a test és a tér egymástól elválaszthatatlan fogalmak; a tér értelmezhetetlen a benne mozgó test nélkül, és *vice versa*. A vákuum léte csupán abban az értelemben volt elfogadott, hogy a kis részecskék (itt még nem atomok vagy sejtek) között a lehető legkisebb mértékben létezik, és a táguláshoz, illetve a zsugorodáshoz szükséges mozgást biztosítja. Ám ez a *vacuum imbibitum*nak (GRANT 1981, 71) nevezett jelenség, modern terminussal az interszticiós vákuum sem vált „kanonikusan” elfogadottá, és egészen a 17. század második feléig még

¹Shakespeare *Macbeth*-jét Kállay Géza 2014-es fordításából idézem, a hivatkozások a magyar fordítás tördelése szerint értendőek.

ennél is kevesebbet lehetett olvasni a *vacuum separatum* (azaz a nagy, egybefüggő vákuum) létezéséről.²

Vákuummal nem találkozhatunk a *Macbeth*ben sem – az időtlen, belháború szélén álló mágikusan rejtélyes Skóciában nincs hely és idő a fizikai-filozófiai fogalmak létezésének explicit megvitatására –, ám a dráma terében a levegő tölti be ezt az űrt. Mindennapjainkban talán a levegő fogalma és közvetlen tapasztalata áll legközelebb ahhoz, amit megfoghatatlannak gondolunk; érezzük a levegő mozgását, de nem irányíthatjuk; ugyanígy érezzük a levegő hiányát is, bár a jelenlétéről gyakran megfeledkezünk.³ Poole tanulmányában rávilágít arra, hogy a kultúrtörténelem során a tér szubjektív és társadalmi érzékelése többször is megkérdőjeleződött; ebből a nyugtalanító tapasztalásból születtek olyan gondolati rendszerek, amelyek átértelmezik a térről mint adott és észrevétlen természetes közegről való gondolkodást (POOLE 2009, 134). Macbeth pontosan egy ilyen átértelmezési folyamat áldozata: azt éli meg, ahogy a szubjektív érzékelés a fennálló értelmezési keretet feszegeti. A vákuum ürességétől való szorongást a földi térben a levegő ürességében érezhetjük: ha a semmi fogalmára gondolunk, általában üres teret képzelünk magunk elé, de nem feltétlen határozzuk meg, hogy vajon ebben az ürességben mi is *létezik* (ha létezik valami benne egyáltalán). Az üres tér önmagában is ijesztő kép lehet, legyen az egy hatalmas, kies táj, a skót felföld üres csendje az ütközet után, vagy a kiüresedett tér, a légüres megfosztottság a bolygók között. A levegő, bár nem nevezhető semminek, általános fogalmaink szerint a fizikai létezők határán van: nem körülhatárolható, mint egy asztal, nem formázható és megtartható, mint a víz, de mégis elengedhetetlen *valami*.

Kállay Géza lévinasi értelmezésében a semmi („nothingness”), a lét abszolút minimuma kiemelt jelentőséget kap. Lévinas fogalmai alapján a drámában az *il y a*, azaz a lét egy tökéletesen lecsupaszított állapota dominál, amelyből nem menekülhetünk; olyan állapot, amely örökké ismétlődik, amelyben semmi sem szűnik meg igazán és véglegesen. Az *il y a* az üresség véget nem érő rémülete (KÁLLAY 2015, 293–295). Ám ez sem nemlét, hiszen a nemlét megszabadítás lenne Macbeth számára; láthatjuk, hogy Banquo szelleme sem szabadult a lég kiszámítha-

² Francis Bacon első munkája a vákuumról 1604-ben jelenik meg, melyben elfogadja az intersztiós vákuum létezését, ám a *vacuum separatum* létezését csak a kozmikus külső térben tudta elképzelni, mégpedig úgy, hogy annak mennyisége és gyakorisága arányos a világ anyagi létezőinek mennyiségével (MANZO 2003, 46–48).

³ Carlo Mazzio tanulmányában rámutat arra, hogy a 16–17. századi Angliában a levegő „megértésének” és „irányításának” kérdése – a légzés, a légnyomás változása, illetve a betegségek és szagok közvetítése révén – olyannyira központivá vált, hogy például a dohányfüsttel kívánták láthatóvá tenni az egyébként „szellem-szerű” levegőt; a dohányzás egy olyan tudatos cselekedet volt, amely által a levegővétel (mind a belélegzett levegő minősége, mind annak mennyisége és gyakorisága) az egyén saját irányítása alá került (MAZZIO 2009, 185–190).

tatlan természetéből: annak a légnak a fogságából, amely először az őt közvetetten elpusztító vészlényeket hívta életre, és amely most őt magát jeleníti meg, majd tünteti el (3.4.45–95). Így Banquo egy fontos példája a levegő természetellenes (vagy éppenséggel természetes?) viselkedésének: az ürességből valami lesz, amely utána ismételten eltűnik. A látszólag üres terek még félelmetesebbé válnak, amikor úgy tűnik, bennük bármi megtörténhet; ezek a terek már nemcsak megfosztatnak a létezőktől, de meg is foszthatják, vagy elő is hívhatják azokat. Macbeth számára ez a jelenés adja meg a végső bizonyosságot végzete beteljesítéséhez; egy talán elnagyolt hasonlattal azt mondhatnánk, hogy a vészlények megjelenése csak az első szupernóva feltűnése volt, míg Banquo maga a Nagy Üstökös, aki nagy plénum előtt, láthatóan és véglegesen megbomlasztja az eddigi világ rendjét. Am ha Macbeth társát nem csillagászati jelenségként értelmezzük, a lévinasi szorongás megmarad: már nem lehetünk biztosak benne, hogy ami elmúlik, ami eltűnik a levegőben, az nem tér-e vissza valamilyen formában, így ellentmondva a nem-lét véglegességének.

A levegő tehát nem a semmi vagy a nem-lét, amiből az következik, hogy a vákuum fogalmát is külön kell választanunk a semmi fogalmától. A semmi filozófiai problémája kapcsán számtalan kérdést tehetünk fel, melyekre számtalan válasz létezik – jelen írás célja nem a semmi és a vákuum kapcsolatának kultúrtörténeti feltérképezése, így fókuszom kizárólagosan a vákuumra és annak konnotációira irányul. A kérdés nem az, hogy mit értünk a semmi fogalmán; sokkal inkább az, hogy a 16. században ismét elterjedni látszó világfelfogás, mely szerint az üresség uralja a bolygók közti teret, mit jelent az ember mindennapjaira vetítve, és milyen viszonyban van azzal a térrel (a mi saját, mindennapi terünkkel), amelyben a légtér üres tér természetellenes. A földi létben, a materiálisan érzékelt környezetben a megfoghatatlan levegő tölti ki a teret, amely néha – legalábbis így tűnhet – akár a természet törvényeinek ellentmondva, vákuumot képezve üres is lehet; a világon túl pedig a korai tudósok az űr hatalmasságát látják előbb matematikai számításokban, majd empirikus eszközök által bebizonyosodni. Fényes és hatalmas tárgyak – „csillagok” – jöhetnek létre és múlhatnak ki az állandónak hitt kozmosz tükrében szinte egy szempillantás alatt. Ha valóban az üresség tölti ki a teret, és a stabil Föld nem a szférák állandó burkában, a világegyetem közepén áll, az ember jelentőségét és léptékeit is át kellett gondolniuk, amellet hogy teljesen ismeretlen és kiszámíthatatlan, és épp emiatt „névtelen”, ijesztő környezettel találják szembe magukat, csakúgy, mint Lady Macduff férje eltűnése után. A drámában a földi levegő nem a bolygók közti tér képmása, ám mindenképpen annak a változásnak egy tünete, amely hosszú évtizedeken át lassan alapjaiban átformálta az emberi gondolkodást, és amely mindezek mellett egy bizonytalan, félelmetes és nem emberközpontú környezet alapját teremtette meg.

Macbeth első találkozása a vészlényekkel közvetlenül a csata heve után történik, amikor érthető módon zaklatott állapotban van. Fontos kérdés azonban,

hogy a természetén túli lényeket nem Macbeth képzele-e oda; hogy a vészlények, a tör vagy akár Banquo szelleme valóban megjelenik-e, vagy mindegyik teljes mértékben a skót bomlott elméjének szüleménye. Kállay Géza vizsgálódásaiban szintén nem magukra a tárgyakra és jelenésekre, hanem Macbeth elméjére helyezi a hangsúlyt: „a Macbeth által látott »dolog« [...] léte [...] irreleváns [...], mert éppen ha szem előtt tévesztjük a tárgyat, juthatunk közelebb Macbeth helyzetéhez” (KÁLLAY 2014, 317). A jelenségek végzetes konfliktust gerjesztenek akkor is, ha csak fantazmagóriák: az instabil tér megzavarja Skócia univerzumát határtalan lehetőségeivel.

„A levegőbe, és ami testinek tűnt / A szélbe tűnt, mint a lélegzeted”, hőkken meg Macbeth a vészlényekkel való első találkozása után (1.3.87–88). Úgy tűnik, a harc hevétől kimerült, diadalittas hadvezér a dráma egésze alatt sem nyugodhat: Banquóval épp egy véres csatát hagy maga mögött, mikor megpillantja a három vészlényt. Ez a nyugtalanság a prófécia megismerése után sem hagy alább, épp ellenkezőleg: Macbethnek folytonos válsághelyzeteket kell megélnie világa felbomlásának köszönhetően. Mintha nem is a vészlények megjelenése, hanem maga a nyertes csata lett volna az a katalizátor, amely az eseményeket elindította; ám mindez abban a pillanatban csúcsosodik ki, amikor Macbethben először tudatosul a levegő létezése. Első reflexiójában a testit szembeállítja a levegővel, mi több, a lélegzettel. Egyrészt mindennapi, természetes tapasztalat ez: a lélegzetet és a levegőt igen ritkán írjuk le a hegyekhez vagy akár egy asztalhoz hasonló szilárd anyagként. Ám egy test légneművé oszlása már a világ törvényein túlra mutat. Egy látszólag szilárd létező egy más nemű anyag részévé válik; teljesen átalakul, megszűnik az lenni, ami volt. Bár Cornelius Agrippa *De Occulta Philosophia* című hermetikus értekezése rávilágít arra, hogy a levegő a transzcendens behatások közvetítő közege, ám az így esetlegesen megjelenő szellemek nem a levegőből *keletkeznek* (COPENHAVER 2008, 524): a levegő csupán mediátora ezeknek a jelenéseknek, és nem magyarázza a Macbeth által érzékelt világ lassú felbomlását. A vészlények teljes átalakulása, a pontosan definiálható, egyszerű kategóriák hiánya az emberi fiziológiára is kihatással van, amit Szigeti Balázs Macbeth szolipszizmusával magyaráz: a második monológ első felében Macbeth számára a gondolat azonnal cselekedetté alakul, azaz a ’rémkép’ testi tünetként jelenik meg (SZIGETI 2014, 106). Ez a második monológ – amely nem sokkal a vészlények eltűnése után hangzik el – pontosan érzékelteti azt a folyamatot, amelynek során Macbeth megpróbálja feldolgozni a vele történeteket. Ennek a szorongásnak testi és lelki tünetei is vannak; heves szívverését szinte rontásként, átokként fogja fel, hiszen „ez nem természetes!” (1.3.155). A levegő természetellenes viselkedése váltja ki az emberi test természetellenes viselkedését; az egész világ természetellenesen működik, és láthatóan olyan lények is létezhetnek, amelyek a levegőből keletkeznek, és levegővé – semmivé? – válnak. Kállay Géza fordításában a semminek mint ágensnek különösen nagy

szerepe van a második monológ záró soraiban: „És van a semmi, és az sincs, ami van [and nothing is but what is not]” (1.3.160). Ám ez a mondat Szász Károlynál még így szerepel: „Hogy léterőm mind képzeletbe fűl / S előtte semmi sincs: csak a mi nincs!” (1.3), Szabó Lőrinc fordításában pedig így olvashatjuk: „s már csak az / Van, ami nincs.”⁴ E két korábbi fordítás véleményem szerint jobban megmutatja a mondat igazi középpontját: a még nem létező, örökké bizonytalan lehetőségek irányíthatatlanságát.

A levegő megváltozott: egy láthatatlan, de biztosnak képzelt közeg, mely eddig körülvette az embert, ellenségesen, önhatalmúlag viselkedik, eltüntet és létrehoz olyan lényeket, melyek beleavatkoznak az emberi élet törékeny kereteibe. Ugyanígy változik a szférikus, kötött világ először Kopernikusszal, aki a biztos középpont illúzióját széles körben oszlatja szét: több mint 600 példány maradt ránk *Az égi pályák körforgásairól* című könyvéből, melynek népszerűségét növelte Thomas Digges 1576-os angol nyelven írott magyarázata – részben átirata – is (GRANT 2008, 286). Mindezek ellenére Tycho Brahe 1577-es üstököse ugyanolyan természetellenes eseménynek tűnhetett, mint a vészlények megjelenése: az eddig változhatatlannak hitt Hold feletti szférában váratlanul egy természetellenesen fényes csillag bukkant fel, mely később el is tűnt; e változások nyomán a szférák örök rétegeibe ágyazott, központi, mozdulatlan föld képe szó szerint atomjaira hullott.

Ezt a gondolatot érleli talán magában Macbeth, mikor feleségének írt beszámolójában ismét megjelenik a levegő és a létezés kérdése: „levegővé változtatták magukat, ebben tűntek el” (1.5.4–5). Azzal, hogy a jelenség már írásos formában is létezik, megtörténne még valóságosabbá, még elkerülhetetlenebbé válik. A tháni cím megszerzése után Macbeth számára látható, hogy a harc utáni képzelgések kilépnek saját keretükből, végleg a saját rendjük szerint működnek; így fontos, hogy ne csak Banquo és Macbeth tudjon a jelenésekről, hanem a Lady is. Lady Macbeth férjével ellentétben üdvözlí a köztes térből kilépő (majd abban eltűnő) potencialitást. Számára a királygyilkosság gondolata igazán kozmikus keretbe kerül: „Nem vágott egybe sem hely, sem idő / Te létrehoztad volna mindkettőt. / Most egyszerre magukat megteremtik: / Most ettől vagy oda” (1.7.65–67). A tér és az idő „magukat teremtik meg” ebben a nyugtalanítóan idegen közegben; úgy manifesztálódnak, mint a vészlények a levegő ürességéből. A történetek – és azok keretei – többé nem csak az emberi és az isteni akarat nyomán jönnek létre: már önmaguk hívják magukat életre. Macbeth „odavan” ezektől, hiszen a világa alapjai remegnek meg a végtelen potencialitás fluktuáló bizonytalanságától, miközben elvész egy olyan keretrendszer, amiben biztonsággal tudna tájékozódni. A drámában talán a Lady szavaiban találhatunk először felmutatható kapcsolatot a 16.

⁴ A szöveghely elemzéséhez a kétértelműség és a kárhozat kapcsolatának tükrében, vö. INCZE, 2003, 143–157.

század végén mindinkább elterjedő montaigne-i és epikureus elvekkel. Schreiner Duncan lovainak természetellenes cselekedeteiben mutatja be a párhuzamot,⁵ abban, hogy Duncan lovai egymást falják fel (2.4.23):

olyan kép, amelyet mind Montaigne, mind Shakespeare az anarchia megjelenítésére használt. Montaigne az ürességgel való együttélés rezignáltságát is leírja az abszolút értékek elvesztése mellett. [...] Shakespeare számára a tragikus vízió keresztül megtapasztalható valóság a zűrzavar és a gonosz felett érzett rémület volt. Az igazság megtalálásának jutalma nem felemelkedés, hanem katasztrófa (SCHREINER 2003, 379).

Ugyanezt a szorongást és a dolgok alapvető *nem-helyénvalóságát* írja le Hugh Grady a *Macbeth*-tel kapcsolatban:

Igen, léteznek értékek, létezik szépség, létezik etika. De ezeket nem alapozhatjuk a dolgok általános természetére vagy egy titokzatos és hiányzó Isten létezésére. Ehelyett Montaigne és Shakespeare egy ezeket nélkülöző világgal állítja szembe a fentieket (GRADY 2000, 134).

A potencialitás fenyegetéseinek megjelenítése szempontjából talán legfontosabb Macbeth következő kifakadása egyik „rohama” után: „Másként én lennék maga a tökély, / kőkemény / Márvány gránit sziklatömbön, a tág, / A mindenségben áramló levegő: / Most megcsönkítva szűk odúba zártak” (3.4.23–27). Az egyre változó világban bizonytalan a felsőbb hatalom működése és megértése is; Poole szerint a „márvány gránit sziklatömbön” Hooke és a legtöbb (angol nyelvterületen élő, vagy angol nyelvterületen olvasott) teológus régi rendszere, akik számára a világ egy isteni elv szerint elrendezett, szigorú törvények szerint működő egész volt. Ám a „mindenségben áramló levegő” már a Kálvin-féle teológia és az új asztronómia vívmánya, amelyben Isten és törvényei megismerhetetlenek, az emberi elme számára felfoghatatlanul távoliak (POOLE 2011, 139). A stabil, óramű-pontosságú világ képe mellett új lehetőség a végtelen, határtalan és kiszámíthatatlanul áramló levegő világa; egy olyan világ, amelyben a tér üressége nem *horror*, hanem lehetőség. Ebben a világban Isten hatalmasságát pontosan az mutatja meg számunkra, hogy ő mindent megtehet anélkül, hogy az anyag törvényei kötnék: létrehozhat egy olyan világot, amelyben hatalmas, üres terek létezhetnek, hiszen ez nem azt jelenti, hogy nem volt *képes* oda valamit teremteni, hanem hogy egy nem emberi, halandó anyagba ágyazott gondolkodás szerint nem *szükséges* minden teret anyaggal kitöltenie. Isten határtalan, így az általa teremtett világ is határtalan; Istent nem köti az anyag, így a világban is számtalan, eddig elképzelhetetlen jelenséget feltételezhetünk. Macbeth számára mindkét világ egyszerre van jelen, és mégsem

⁵ A *Macbeth* és korai természettudományban beálló változások kapcsolatának, illetve a darab tér-idejének Poole kivételével a kurrens szakirodalom nem szentel kiemelt figyelmet.

mondhatja egyiket sem magáénak: beszédében ő is tudja, hogy nem választhat a kettő közül. A döntés nem *vagy ez, vagy az*: *vagy* a biztos köszikla, *vagy* az áramló levegő, hiszen a mindenségben áramló levegő a dráma e pontján már alapvetés. Ám a skót hadvezér és király olyan egyesülést szeretne, amelyben a potencialitás szabadsága mellett megmarad a régi világ stabil alapja. Azonban az új, a látszólag semmiből formálódó létezést, a lég potenciáját hiába tagadja, nem szüntetheti meg, ahogy Banquo szelleme is az ünnepi vacsora részévé válik – az üresség végtelen lehetőségei mindennapi tapasztalattá lesznek. Macbeth és a Lady számára nem lehetséges olyan világ, ahol egy harmonikus törvények szerinti rendszerbe annak megtörése nélkül helyet kaphatna ez a potencialitás, a légüres tér betörése a rendbe; így Macbeth végül saját elméjének és félelmeinek börtönében marad, bezárva „szűk odújába”, a két rendszer közti életteret.

Így a második monológ konklúziója nem kizárólag a semmire vonatkozhat: fókusza sokkal inkább a „what is not”, azaz a még nem létező, az, ami lehetséges. A győzedelmes skót hadvezér a világot többé nem tudja biztos és rendezett egészként látni: minden fluktuál, és minden a keletkezés (megjelenés) és a pusztulás (eltűnés) végtelen potenciálját foglalja magában. Csak az létezik, ami még nem jött létre – csak az a biztos, ami még nem mutatkozott meg nekünk. A levegő és az űr mind olyan dolgokat foglalnak magukban, amelyekről sejtésünk sincs, amelyeket talán ezelőtt elképzelhetetlennek tartottunk: a vészlényeket, a váratlan rangot és vele együtt a király látogatását. A történesek középpont nélküliek, a törvények megszűntek, és amivel Macbethnek is szembe kell néznie, az a tiszta potencialitás: ami még *lehet*.

Bibliográfia

- COPENHAVER, Brian P. (2008), Agrippa's Magic Manual, in Katharine PARK – Lorraine DASTON (eds.), *The Cambridge History of Science. Volume 3: Early Modern Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 519–526.
- GRADY, Hugh (2000), Shakespeare's Links to Machiavelli and Montaigne: Constructing Intellectual Modernity in Early Modern Europe, *Comparative Literature* 52 (2000), 2. sz., 119–142.
- GRANT, Edward (2008), *A History of Natural Philosophy. From the Ancient World to the Nineteenth Century*, Cambridge, CUP.
- GRANT, Edward (1981), *Much Ado About Nothing. Theories of Space and Vacuum from the Middle Ages to the Scientific Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press.
- GREENBLATT, Stephen (2012), *The Swerve*, New York, Norton.
- INCZE, Tünde (2003), Rejtett terek a *Macbeth*-ben, in GÉHER István (szerk.), *Az értelmezés rejtett terei*, Budapest, Kijarat Kiadó, 143–157.

- JARRELL, Richard A. (1989), The Contemporaries of Tycho Brahe, in René TATON – Curtis WILSON (eds.), *Planetary Astronomy from the Renaissance to the Rise of Astrophysics. Part A: Tycho Brahe to Newton*, Cambridge, 22–33.
- KÁLLAY Géza (2014), *A nyelv határai*, Budapest, Liget Műhely Alapítvány.
- KÁLLAY, Géza (2015), The Villain as Tragic Hero, in SIMONKAY Zsuzsanna – NAGY Andreea (szerk.), *Heroes and Saints :Studies in Honour of Katalin Halácsy*, Budapest, Mondat.
- MANZO, Silvia (2003), The Arguments on Void in the Seventeenth Century: The Case of Francis Bacon, *The British Journal for the History of Science* 36 (2003), 1. sz., 43–61.
- MAZZIO, Carlo (2009), The History of Air: Hamlet and the Trouble with Instruments, *South Central Review* 26 (2009), 1/2. sz., 153–196.
- POOLE, Kristen (2009), Physics Divined: The Science of Calvin, Hooker, and Macbeth, *South Central Review* 26 (2009), 1/2. sz., 127–152.
- POOLE, Kristen (2011), *Supernatural Environments in Shakespeare's England : Spaces of Demonism, Divinity, and Drama*, Cambridge, CUP.
- SCHREINER, Susan E. (2003), Appearances and Reality in Luther, Montaigne, and Shakespeare, *The Journal of Religion* 83 (2003), 3. sz., 345–380.
- SHAKESPEARE, William, *Macbeth*, ford. KÁLLAY Géza (2014), Budapest, Liget Műhely Alapítvány.
- SHAKESPEARE, William, *Macbeth*, ford. SZABÓ Lőrinc (1980) [1939], Budapest, Európa.
- SHAKESPEARE, William, *Macbeth*, ford. SZÁSZ Károly [1864], <http://mek.oszk.hu/04500/04585/html/magyar.htm> (Letöltés ideje: 2016. 09. 06.)
- SZIGETI, Balázs (2014), „We'll hear a play tomorrow”: *Aspects of Pre-Performance Criticism in Reading Shakespeare's Hamlet and Macbeth*, Budapest (doktori értekezés).